

REVIJA PERSPEKTIVE IN TEORIJA IN PRAKSA

Povzetek. *Pričujoči tekst obravnava protislovja, ki so se nakopičila pred 40 leti v hibridnem sistemu jugoslovanskega samoupravnega tržnega socializma. Jugoslavija in Slovenija še posebej se je v tem času znašla na razpotju med pluralno liberalizacijo celotnega režima in ekskluzivno dominacijo Komunistične partije nad družbo. Kot je znano, je nekaj let kasneje izbrala to, drugo pot in s tem obsodila celotno družbo na neproduktivno stagnacijo, namesto da bi izbrala pot organiziranega razreševanja "opozicionalnih tenzij".*

Ključni pojmi: *samoupravljanje, opozicionalne tenzije, protislovje med mezdanim delavcem in delničarjem*

Rojstvo Teorije in prakse med drugim sovpada tudi z ukinitvijo revije *Perspektive*. Zgodovinar Božo Repe v zvezi s tem piše, da je Stane Kavčič, takratni predsednik ideološke komisije CK ZKS, "v jeseni 1963 intenzivno pripravljaj teren za izdajanje Teorije in prakse, ki naj bi bila odgovor Perspektivam" (Repe, 1990: 48). V reviji *Perspektive* je tedaj sodelovalo okoli 50 kulturnikov in publicistov mlajše generacije, ki so imeli dokaj velik vpliv na celotno javno življenje v Sloveniji. Kavčič in takratno politično vodstvo je že čez po pol leta spoznalo, da Teorija in praksa ne bo mogla postati enakovreden nasprotnik *Perspektivam*, zato je že aprila 1964 ukinilo revijo *Perspektive*, za krajši čas zaprlo odgovorna urednika in nekatere člane uredništva izločilo iz javnega življenja.

Bil sem eden od urednikov *Perspektiv* in tudi njen stalni sodelavec. V zadnji dvojni številki *Perspektiv* sem objavil kritične misli o samoupravljanju, ki so močno vznemirile slovensko partijsko vodstvo zlasti zaradi naslednjih dveh tez:

1. Dejanski status samoupravljalca v Sloveniji je v osnovi protisloven, saj na eklektičen način povezuje status *mezdnega delavca* s *statusom delničarja*.
2. Omenjeno temeljno protislovje lahko blokira nadaljnji razvoj samoupravljanja v Sloveniji (in v Jugoslaviji) ali pa postane gibalo organskega razvoja samoupravljanja. Organski razvoj samoupravljanja pa je mogoč samo tedaj, če se konflikti - izviraajoči iz tega protislovja - razrešujejo organizirano, in sicer z "*legalizacijo opozicionalnih tenzij*" (Rus, 1963: V. 8).

Obe tezi sta po mnenju Staneta Kavčiča prestopili meje, ki dopuščajo demokratično razpravljanje o sodobnih problemih socialističnih družb (Listnica, 1963). Problematizacija lastništva je po njegovem mnenju postavila pod vprašaj nacionalizacijo privatne lastnine in z njo tudi temelje socialistične družbene ureditve.

* Akademik dr. Veljko Rus je zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

Uveljavljanje teze o institucionalizaciji opozicionalnih tenzij pa je skušalo legalizirati idejo o večpartijski parlamentarni demokraciji.

Poleg številnih političnih pamfletov sta bili v Teoriji in praksi objavljeni tudi dve kritični razpravi, ki naj bi s strokovnimi argumenti zavrnila teze, objavljene v članku Simbioza dela in lastništva. Gre za tekst prof. Janeza Stanovnika (1963) in za tekst Matevža Krivica (1964). Spodaj objavljeni prispevek je moj odgovor na omenjena članka, ki pa ga revija Teorija in praksa tedaj ni hotela objaviti. Tako je bila za več let nasilno prekinjena razprava o problemih lastništva v socialističnih družbah - vse dotlej, ko je probleme ponovno odprl Edvard Kardelj s knjigo: Protislovja družbene lastnine (Kardelj, 1972).

Razlogi, zaradi katerih menim, da je po štirih desetletjih objava tega teksta še vedno aktualna, so:

1. Ob spremembi režima v začetku 90. let nismo opravili inventure prejšnjega režima, ampak smo preprosto sprejeli geslo "nazaj v kapitalizem". To geslo se je pri nas uveljavljalo v času, ko je Peter Drucker, doajen ameriškega menedžmenta, objavil knjigo *The Postcapitalist Society* (1992), v kateri je ugotavljal, da se je narava ameriške družbe toliko spremenila, da ni več mogoče govoriti o kapitalistični družbi, ampak lahko govorimo le o neke vrste postkapitalistični družbi. Pričujoči tekst načenja kritiko lastništva v socialistični družbi in s tem nakazuje drugačne možnosti prehoda v lastniške sisteme postsocialističnih družb.

2. Ob prehodu v nov režim se je samoupravljanje brez kakršnihkoli političnih razprav opustilo, čeprav so tedaj že obstajale dokaj obsežne kritične razprave o prednostih in slabostih samoupravnega sistema v Jugoslaviji in tudi razprave o možnostih samoupravljanja v nesocialističnih deželah. Pričujoči tekst naj bi dal pobudo za ponovno ovrednotenje samoupravnega sistema, pa tudi spodbudo za razmišljanje o možnostih samoupravljanja v postsocialističnih državah. Dejstvo je, da so ideje o *regulirani samoregulaciji* vse pogosteje prisotne v sodobni menedžerski literaturi. Ideje o participaciji zaposlenih predstavljajo jedro sodobnih organizacijskih teorij, kot sta "Novi javni management" in "Partnerstvo med javnim in privatnim sektorjem".

3. Vzporedno z globalizacijskimi procesi se zaostrojuje razmere med civilno družbo in državo, med civilno družbo, ki temelji na *societalni* integraciji, in državo, ki temelji na *sistemski* integraciji. Če sprejmemo splošno veljavno načelo, da demokratična družba ni mogoča brez "aktivnega državljana", ki deluje v okviru močne civilne družbe, potem je jasno, da je neka oblika samoregulacije in samoorganiziranosti na mikroravni sodobnih družb nujen pogoj za oblikovanje visoko demokratizirane in visoko integrirane družbe.

4. Intenzivna profesionalizacija delovne sile zahteva takšne sisteme v delovnih organizacijah, ki hkrati omogočajo visoko avtonomijo zaposlenih in visoko stopnjo njihove medsebojne koordinacije. Brez visoke avtonomije ni mogoče povsem aktivirati znanja in izkušenj profesionalizirane delovne sile, zato je kritična analiza samoupravljanja eden od virov, ki ga teorije modernega menedžmenta ne morejo prezreti.

In končno: priloženi tekst je pomemben tudi kot zgodovinski dokument, ki dopolnjuje razpravo o takratnih težavah samoupravljanja in o različnih odmevih na te težave.

REIFICIRANI MARKSIZEM

V zadnjem letu je Teorija in praksa objavila dve polemiki, ki se nanašata na moje teze "Simbioza dela in lastništva". Ker so stališča in metode obeh avtorjev apriori politično "determinirane" in ker je polemika usmerjena na politično diskvalifikacijo ozadja, ki se domnevno skriva za mojimi tezami, bom v naslednjih vrsticah posvetil več prostora pojasnjevanju lastnih stališč, kot pa analizi obeh polemik. Predvsem želim opozoriti na osnovno izhodišče mojih tez, iz katerega je mogoča enosmiselna interpretacija posameznih stališč, in pa na resnično ozadje inkriminirane teze o "institucionalizaciji opozicionalnih tenzij". Z eksplikacijo osnovnega izhodišča želim preprečiti nesmiselne insinuacije, ki se vztrajno ponavljajo v zvezi z mojimi tezami, še posebej v zvezi s tezo o institucionalizaciji opozicionalnih tenzij.

1. Osnovno izhodišče; visoko demokratična in visoko integrirana družba

Osnovno izhodišče mojim tezam je perspektiva visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe. Menim, da je vztrajanje na oblikovanju *visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe* najbolj pozitivna in hkrati najbolj kritična značilnost našega polpreteklega dogajanja. Oblikovanje takšne družbe je tudi osnovni smisel in osnovni riziko sedanjega in prihodnjega dogajanja.

Na videz je tako formulirano osnovno izhodišče indiferentno do končnih ciljev socializma in zaradi tega tudi formalistično. Zde se, da model visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe ne implicira niti nelastniške družbe niti osvoboditve dela niti tistega stanja, v katerem bo slehernik prejemal po svojih potrebah in prispeval po svojih zmožnostih. Menim, da je ta pomislek upravičen, vendar le deloma.

Če namreč ugotavljamo, da ideal visokointegrirane in visoko demokratizirane družbe ne jamči realizacije končnih ciljev socializma, moramo hkrati ugotoviti tudi to, da ne izključuje njihove realizacije. Prav v tej fakultativni zvezi med omenjenim modelom socialistične družbe in cilji socializma vidim prednost bolj dinamične orientacije, ki je sicer vsebinsko manj determinirana, zato pa za praktično orientacijo bolj uporabna.

Praktično skustvo, ki se je nakopičilo v teh dvajsetih letih, nas vse bolj sili k spoznanju, da je *naša zavest o socializmu razcepljena na pozitivistično predstavo o sedanjosti in dogmatično predstavo o prihodnosti*. Tega se vse bolj zavedamo, ko spoznavamo različne možnosti realizacije nelastniške družbe, ko odkrivamo različne modele upravljanja z družbenimi resursi, ko odkrivamo, da osvoboditev dela ni vezana samo na ureditev delovnih razmerij znotraj delovne organizacije, ampak na vzporedno prilagajanje družbene makrostrukture in tudi na organizacijo prostega časa; ko ugotavljamo, da zahteva geslo: "vsakemu po njegovih potrebah in vsak po svojih zmožnostih" ne samo ustrezno produkcijsko raven, ampak tudi kvalitativno opredelitev potreb in zmožnosti. Poudarjanje višje produktivnosti, višjega standarda in skrajšanega delovnega tedna kot konkretnih ciljev in ponavljanje končnih

ciljev socializma nam ne nudi zadostne orientacije v tekočem dogajanju, hkrati pa stopnjuje skeptični odnos tako do sedanjosti kot tudi do prihodnosti.

Če pristajamo na Marxovo misel, da *komunizem ni končno stanje* niti ideal, kateremu naj bi se podredila stvarnost, ampak *dejansko socialno gibanje*, tedaj se moramo odpovedati teleološki predstavi zgodovine, planskemu kreiranju prihodnje družbe in dogmatičnemu podrejanju sedanjosti končnim ciljem socializma. Čim bolj vstopamo v neznane sfere nelastniške družbe, tem bolj se tega zavedamo in tem bolj čutimo potrebo po dinamični in konkretni orientaciji v vsakodnevnem dogajanju.

Menim, da je model visoko integrirane in visoke demokratizirane družbe dovolj splošen kriterij družbene prakse, saj dopušča različne načine realizacije osnovnih teženj socialističnega gibanja, hkrati pa tudi dovolj konkreten, saj omogoča kvantitativno vrednotenje strukturnih sprememb.

Pomen obravnavanega modela kot kriterija družbene prakse postane očitnejši v kontekstu osnovnih socialnih procesov. Pri tem mislim na stopnjevano delitev dela kot občo značilnost sodobnega družbenega dogajanja, na metamorfozo patriarhalne družbe v industrijsko in urbanizirano družbo kot posebno značilnost nerazvitih dežel (med katere spada tudi Jugoslavija) ter na samoupravljanje kot specifični proces v naši deželi.

Pogosto govorimo, da je stopnjevana delitev dela splošni zakon družbenega razvoja v razvitih kot tudi v nerazvitih deželah, ne zavedamo pa se dovolj, da vzporedno s *stopnjevano delitvijo dela raste tudi potreba po socialni integraciji in funkcionalni koordinaciji*. Medtem ko sta delitev in koordinacija delovnih operacij s tehničnega vidika uresničljiva, sta s sociološkega vidika dokaj različno interpretirana. Še vedno namreč obstajajo družboslovci, ki vidijo v delitvi dela alienacijo delavčeve osebnosti in z vidika klasičnega liberalnega ideala vsestransko razvite osebnosti imajo sleherno delitev dela, sleherno specializacijo kot alienacijo delovnega procesa in s tem tudi delavca osebno.

Druga osnovna skupina družboslovcev, ki se je otrsela liberalistične fikcije o vsestransko razviti osebnosti, v delitvi dela ne vidi nujnost, *ampak le možnost človekove alienacije*. Delitev dela pojmuje kot možnost za večjo dezintegracijo in hkrati tudi kot možnost za višjo integracijo človekovega dela in človekove osebnosti. Zaveda se, da je delitev dela in na njej temelječa industrijska družba v osnovi *ambiguiteten* socialni pojav, ki dopušča različne oblike koordinacije in različne oblike reintegracije človekovega dela.

S tega vidika *odločno zavrača idejo liberalne demokracije*, ki temelji na principu visoke osebne, delovne, poklicne in teritorialne avtonomije in s tem *postulira - sicer demokratično - toda obenem tudi nizko integrirano družbo*.

Iluzijo o demokratizaciji družbe, ki bi potekala na račun njene dezintegracije, moramo torej enkrat za vselej zavreči, ne samo zaradi tega, ker nasprotuje osnovnim razvojnim tendencam sodobnih družb, ampak tudi zategadelj, ker nudi posamezniku neustrezen okvir njegovega uresničevanja. Na visoki osebni, delovni, poklicni itd. avtonomiji temelječa liberalna demokracija uveljavlja sicer visoko stopnjo individualne samostojnosti, hkrati pa posamezniku ne zagotavlja zadostne integracije v družbeno dogajanje. Količina vezi je sorazmerno majhna, akumulaci-

ja življenjskih skustev počasna in generalizacija problemov skoraj nemogoča itd. Individualizirana in razparcializirana zavest ter bolj ali manj ekskluzivno vedenje so nujne posledice nizko integrirane in visoko demokratizirane družbe.

Nasprotno liberalni demokraciji so totalitarni sistemi visoko integrirani in neliberalni. Ustvarjajo visoko stopnjo družbene integriranosti in delujejo v smeri nivelizacije vseh slojev. Z oblikovanjem visoko integrirane družbe ustvarjajo ti totalitarizmi kvazi-socializacijo družbe in zaradi tega tudi ne sprožajo radikalnega odpora sproletariziranih slojev. Res je, da uveljavljajo socializacijo v smislu nivelizacije vseh slojev pred absolutno oblastjo, da povečujejo integracijo v smislu avtoritativne centralizacije in univerzalizacije k amorfni omasovitvi celotne družbe. Res pa je tudi to, da so totalitarizmi možni in celo nujni pojavi sodobnih družb prav zaradi tega, ker oblikujejo v nasprotju z nizko integrirano liberalno demokracijo visoko integrirano družbo, ki ustreza osnovnim razvojnim tendencam industrijske družbe.

Niti liberalna niti totalitarna družba ne moreta ustvariti visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe. Prva je neučinkovita zaradi neustrezno nizke integracije družbe in anarhoidna zaradi močne avtonomije posameznih faktorjev, ki delujejo znotraj nje. Druga je labilna zaradi pritiska, ki ga centralizirana oblast izvaja na nižje hierarhične plasti, in neučinkovita zaradi pasivizacije ljudi in pomanjkanja bazične iniciative. Za obe je značilno dominiranje lastniške oziroma oblastniške strukture nad delovno strukturo družbe. Izgleda, da je prav v tem vzrok za to, da niti prva niti druga ne more realizirati visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe. Čim bolj so delovne funkcije podrejene oblastniškim, tem bolj so paralizirane in tem bolj je celoten sistem nefunkcionalen. To velja tako za makro kot tudi za mikrostrukture.

Če povzamemo: visoko integrirana in visoko demokratizirana družba je hkrati nujna in nemožna; nujna toliko, kolikor izvira iz razvojnih tendenc družbenega procesa dela, nemožna pa toliko, kolikor je družbeni proces dela podvržen obstoječim lastniškim in oblastniškim strukturam.

2. Pomen visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe za dežele v razvoju in posebej za Jugoslavijo.

Globalna metamorfoza, ki zajema te dežele, poteka v smislu rušenja nekdanjih patriarhalnih struktur in oblikovanja moderne industrijske družbe. Integrativni simbol je "obnova nacije", socialna baza tega procesa pa narodno gibanje, imenovano populizem. Populizem ima najprej značaj spontane revolte, ki je uperjena proti patriarhalnim razredom. Kasneje prerašča to pasivno obliko revolte in postane aktivni oblikovalec novih struktur, dokler se končno ne institucionalizira v ljudski fronti.

V svoji drugi fazi, ko postane populizem aktivni oblikovalec novih družbenih struktur, se v *deželah v razvoju praviloma izoblikuje poseben model visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe. Zanj je značilna visoka aktivnost centralne grupe in visoka bazična aktivnost ljudskih množic.* Med vodilno grupo, ki ima pogosto avtoritativni ali celo karizmatični značaj, in ljudskimi množicami obstaja

neposredna enotnost. *To direktno identiteto med vrhom in dnom omogoča vsenarodno gibanje, ki združuje v enotno celoto razredne, ekonomske, verske in druge razlike.* Socialni konflikti in ekonomski zakoni so popolnoma podrejeni univerzalističnim tendencam gibanja. Zaradi tega dežele v razvoju ne poznajo klasične ekonomske prakse niti razrednih konfliktov. Dominacija gibanja vzdržuje metaekonomsko in transrazredno stanje.

Iz opisanega je razvidno, da je visoko integrirana dejavnost ljudskih množic ključni moment v celotni metamorfozi. Čim višja je stopnja integriranosti in čim totalnejša je, tem daljnosežnejša in tem globlja je. In obratno, vse dotlej, dokler se družba transformira, vidi konkretni posameznik v njej možnost osebnega vzpona. Dokler poteka intenzivna dezagrarijacija, urbanizacija in industrializacija, je omogočena vsem slojem kolektivna socialna in ekonomska mobilnost, prav ta pa je temeljni motiv masovne aktivnosti.

Čim se pojavijo prvi znaki ekonomske ali politične stagnacije, je dinamično ravnotežje med gibanjem in družbeno metamorfozo ogroženo. Dezintegracija gibanja in pojav separatističnih tendenc lahko v kratkem času povzročita družbeno krizo. Ta kriza naj bi se presegla s konstituiranjem nacionalne države, ki naj bi societalno integracijo nadomestila s sistemsko (institucionalno).

Oblastniška struktura (ne glede na to, ali gre za socialistično ali pa za nesocialistično nacionalno državo) je nasprotna populističnemu gibanju. Konflikt med novo nacionalno državo in populističnim gibanjem, ki je to državo omogočil, je neizogiben. Seveda ima ta konflikt najrazličnejše oblike zapletov in razrešitev. Čim bolj demokratično poteka konflikt in čim višjo demokratizacijo dopušča nova nacionalna država, tem večje so možnosti za ohranitev populističnega gibanja. Diktatura nujno pomeni likvidacijo gibanja. Ideologija razvoja, ki pomeni težnjo po uresničenju svobode in blagostanja, se v tem primeru vzdržuje še naprej, vendar se reducira na tehnokratsko forsiranje razvoja proizvodjalnih sil, na forsiranje akumulacije kapitala in na forsiranje višjega standarda. Globalna metamorfoza družbe se s tem omeji na ekonomsko metamorfozo, ki skuša z industrializacijo in z intervencionizmom na posameznih področjih nacionalne ekonomije ohraniti dinamiko družbenega razvoja.

Mogoče - čeprav redkeje - so tudi drugačne razrešitve konflikta, ki nastaja med novo nacionalno državo in populističnim gibanjem. Če se država in gibanje medsebojno nevtralizirata, pride postopoma do vsesplošnega zastoja, če pa se populistično gibanje ohrani kot dominirajoči činitelj, tedaj se običajno ekonomski razvoj žrtvuje načelu politične in socialne integritete. V tem primeru se manifestirajo predvsem slabe strani populističnega gibanja: njegova organizacijska amorfnost oziroma njegova organizacijska nediferenciranost in anarhoidnost, ki iz te izhaja.

Iz dosedanjega opisa je razvidno, da temelji globalna metamorfoza vseh dežel v razvoju na visoko integriranem in visoko demokratiziranem gibanju. Ker pa je za to gibanje značilna neposredna identiteta med vrhom in bazo, je demokratičnost gibanja zelo labilna. Kakor hitro se začno pojavljati socialne in ekonomske razlike, je ogrožena tako demokratičnost kot tudi integriteta gibanja. Nadaljnji razvoj dežele je v tem primeru odvisen od absorpcijskih zmožnosti populističnega gibanja,

torej od tega, ali bo gibanje kot zelo splošna univerzalistična totaliteta lahko preraslo v enotnost mnogoterih različnih smeri.

Samoupravljanje kot specifično jugoslovanska institucija naj bi predstavljalo svojevrstno rešitev konflikta med populističnim gibanjem in novo nacionalno državo. V razmerju do oblastniških struktur naj bi imelo samoupravljanje podobno vlogo kot Osvobodilna fronta do Komunistične partije v obdobju narodno osvobodilne vojne. Integrativno funkcijo, ki jo je med vojno izvajala Partija, naj bi sedaj izvajala država, bazično demokracijo, ki jo je poprej zagotavljala Fronta, pa naj bi sedaj omogočalo samoupravljanje.

Dualistična, državno - samoupravna institucionalna struktura naj bi potemtakem omogočala vzdrževanje in razvijanje visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe. Bistveno pri tem je dejstvo, da se samoupravljanje razvija na področju dela. S tem zgublja negativne karakteristike populističnega gibanja (organizacijsko nediferenciranost in anarhoidnost), obenem pa omogoča avtonomizacijo delovnih struktur oziroma vsaj zmanjšuje stopnjo njihove podrejenosti oblastniškim strukturam. Če bo samoupravljanje vsaj delno realiziralo emancipacijo delovnih struktur od oblastniških, bo reševalo enega bistvenih konfliktov, ki je prisoten v sodobnih družbah. Samoupravljanje bi v tem primeru omogočalo kontinuirano razreševanje konfliktov in bi tako postalo stabilizator prihodnjega razvoja.

Dosedanje izkušnje kažejo na to, da obstajajo med samoupravno in oblastniško strukturo latentni konflikti. Krepitev oblastniških posegov pomeni razkrajanje samoupravljanja in obratno. Konflikt ostaja latenten zaradi izrazite podrejenosti samoupravljanja oblastniškim strukturam. Prav ta podrejenost samoupravljanja vzdržuje videz harmonije, hkrati pa kopiči napetosti, ki se sproščajo le v neformalnih oblikah in zaradi tega ne morejo konstruktivno vplivati niti na metamorfozo institucionalnih struktur niti na socialne procese. *Institucionalne strukture ostajajo neodvisne od realnih socialnih procesov, socialni procesi pa tečejo mimo in izven institucionalnih struktur.* Imanentni razvoj institucij in izveninstitucionalni razvoj socialnih procesov ustvarjata shizoidno situacijo, ta pa stagnacijo celotne družbe. Izhod iz takšne situacije je nujen, oblike izhoda pa so lahko zelo različne:

1. Prva možnost je v krepitvi oblastniškega pritiska, ki bi se moral tako stopnjevati, da bi dejansko podredil socialne procese institucionalnim strukturam. Samoupravljanje bi se s tem sprevglo v transmisijo države in bi bilo le pomožni instrument avtoritarne integracije družbe od zgoraj navzdol. Vprašanje, ki se s tem v zvezi postavlja, je naslednje: ali je zaradi relativno visoke socialne in ekonomske diferenciacije družbe ter njene relativno visoke bazične integriranosti nasilna integracija potrebna? In drugo vprašanje: Ali je možna nasilna totalizacija družbe, če je ta družba izrazito odprta do drugih družbenih sistemov?

2. Druga možnost je v hitrem "odmiranju države" in v preraščanju samoupravljanja v univerzalni družbeni sistem. V tem primeru bi samoupravljanje poleg funkcije demokratiziranja prevzelo tudi funkcijo integriranja celotne družbe. Očitno je, da samoupravljanje ne more biti univerzalna integrirajoča institucija, posebno ne takšno samoupravljanje, kakršno se je razvilo doslej. Odmiranje oblasti je torej mogoče le v tem smislu, da se njena dejavnost omeji po obsegu, da se umakne iz obstoječe delitve dela in ne posega v področja, ki se regulirajo po delovnem principu.

3. Tretja možnost je v "institucionalizaciji opozicionalnih tenzij", v legalizaciji latentnih konfliktov, ki obstajajo med oblastniško in samoupravno strukturo. Legalizacija konfliktov bi omogočala organski razvoj samoupravljanja, z legalno organiziranim in kontinuiranim razreševanjem protislovij, ki nastajajo med obema strukturama. Omogočala bi na vzajemni korekciji temelječo metamorfozo obeh institucionalnih struktur.

3. Institucionalizacija konfliktov ali brezkonfliktna integracija?

Jedro Stanovnikove in Krivičeve polemike se nanaša na mojo tezo o "legalizaciji opozicionalnih tenzij". Oba vidita v tej tezi višek moje politične neprimernosti. Ozadje, iz katerega izvira omenjena teza, je po Stanovnikovem mnenju nič več in nič manj kot hotena politična diverzija, po Krivičevem mnenju pa nekritično pojmovanje demokracije kot absolutne in najvišje vrednote.

Iz dosedanjih izvajanj pa je očitno, da vidim v "Institucionalizaciji opozicionalnih tenzij" sredstvo kontinuiranega razvoja, medtem ko demokracijo sploh ne obravnavam z vrednostnega, ampak s funkcionalnega vidika.

Stanovnik in Krivic bi to lahko opazila že v mojih tezah. Če tega nista zaznala, potem moram razlog za njuno ignoranco iskati v naravnost ihtivi alergičnosti do sleherne legalizacije oziroma institucionalizacije konfliktov. S tem sta se oba avtorja nehote zavzela za tipično hegemonistično in nedemokratsko obliko participiranja, kot edino sprejemljivo in edino tvorno obliko za naše družbeno dogajanje. Zavzemata se za tezo, ki jo zastopa tako vzhodna birokracija kot tudi zahodni menedžment in po kateri naj bi se posameznik ali pa socialna skupina *na brezkonfliktni način integrirala* v institucionalni sistem (podjetja, zavoda, države). Teza *pozitivne participacije, ki hkrati izključuje negativno participacijo, je tipično birokratska iluzija na nivoju teorije, na nivoju prakse pa pomeni dejansko uveljavljanje nedemokratske integracije*, ki nujno destimulira spontano participacijo in tako nehote oži procese integracije na nasilne in koruptivne oblike. Najtežja posledica takšne teorije in prakse je prav v tem, da *izgine razlika med takoimenovanim neintegrativnim konfliktom in negativno participacijo*. Negativna participacija (kritika) se istoveti z neintegrativno negacijo (zanikanjem institucije), s tem pa so zbrisani ključni psihološki, moralni in socialni vidiki integriranja. Lojalnost in prištastvo postaneta odločilni kriterij integriranja in odločilni kriterij kadrovanja.

Samouničujoče posledice brezkonfliktne integracije spreminjajo sleherno iniciativo centra v serialni niz sterotipnih in pavšalnih aplikacij. Na ta način se sleherni smiselni projekt nujno sprevrže v nesmiselno ali celo paradokсно realizacijo. Serijska aplikacija odločitev, ki tečejo navzdol, in pomanjkanje bistvenih informacij, ki naj bi tekle navzgor, ustvarjajo začaran krog takoimenovanega *birokratskega idealizma*. Ta se manifestira z nenehnimi institucionalnimi spremembami, ki pa ostajajo zaradi serijske aplikacije neučinkovite in neplodne. Institucionalne strukture se menjajo, socialna realiteta pa stagnira.

Na kadrovske področju pospešuje brezkonfliktna integracija konformizem kot demonantni selektivni kriterij. Konformizem dominira nad intelektualno, pro-

fesionalno in celo nad moralno-politično kvalifikacijo ter s tem oblikuje negativno kadrovske selekcije, ki je poglaviti vir korupcije.

Ne trdim, da je naša družba v celoti zajeta z opisano dinamiko. Menim pa, da postajajo opisani procesi toliko bolj nevzdržni, kolikor bolj se naša družba socialno in ekonomsko diferencira. Vztrajanje na brezkonfliktni integraciji in na monolitni družbi pomeni kopičenje turbulentnih situacij pod navidez mirno gladino družbenega dogajanja; pomeni blokiranje družbenega razvoja in preobrazbo monolitne v organsko družbo.

Kako bistvena je legalizacija konfliktov in kako konstruktivno deluje v smeri socialne stabilizacije, nam kažejo tudi rezultati empiričnih študij, ki so posvečene proučevanju konfliktov v kontekstu industrijske participacije. Konflikti, ki se razrešujejo institucionalno, so v statistično pomembni zvezi z višjo delovno moralo (z manjšim absentizmom, manjšo težnjo po spremembi delovnega mesta in manjšo težnjo po spremembi vodstva podjetja). Legalizacija konfliktov stopnjuje tudi interes zaposlenih za probleme organizacije, kar pomeni, da pospešuje integracijo in participacijo delavcev. Poleg tega raziskave ugotavljajo tudi to, da raste vzporedno s participiranjem tudi kritičnost delavcev.

Do teh ugotovitev so prišle tudi naše raziskave. To pomeni, da kritična ali negativna participacija raste vzporedno s pozitivno participacijo. Razmerje med obema je v zadnji instanci določeno z značajem oblastniške strukture: čim bolj je oblastniška struktura demokratična, tem več je pozitivne in tem manj negativne participacije, čim bolj je nedemokratična, tem bolj se participacija manifestira v negativni obliki. Konsekvenca je jasna, če hočemo omejevati negativno participacijo, jo lahko znižujemo le z demokratiziranjem oblastniških struktur. Če pa negativno participacijo dušimo, če ji ne zagotovimo institucionalne realizacije, potem dušimo tudi pozitivno participacijo, uveljavljamo pasivno prilagoditev in s tem stopnjujemo socialno nestabilnost ter socialno stagnacijo.

4. Pogoji, oblike in ravni institucionaliziranja opozicionalnih tenzij

Pogoji:

Demokratizacija, katere bistvo je legalizacija konfliktov, ima v različnih okoliščinah lahko zelo različne posledice. Kadar obstaja bazična enotnost, kadar so socialne aspiracije vsaj v osnovi istovetne, omogoča legalizacija konfliktov intenzivne integracijske procese. Če bazične enotnosti ni, če so interesi posameznikov oziroma posameznih socialnih skupin v temelju nasprotni, pa ima demokratizacija izrazito dezintegrativno funkcijo.

Kakšne posledice ima lahko legalizacija latentnih konfliktov v naši družbi? Po mojem prepričanju pretežno pozitivne, saj je očitno, da bazična enotnost še vedno obstaja. Bazično socialno enotnost poganjajo naslednje okoliščine:

1. Kolektivna socialna in ekonomska mobilnost naše družbe, ki omogoča relativno visoko *osebno* mobilnost, kot tudi skupno perspektivo;
2. Relativno *majhna socialna distanca* med posameznimi družbenimi sloji;
3. Relativno visoka *ekonomska enakost* z ozirom na ekonomsko razvitost družbe;
4. Odprava privatne lastnine in *socializacija državnega kapitala*.

Čeprav zgornje trditve niso verificirane s komparativno empirično študijo menim, da bi vzdržale kritiko v primerjavi z ostalimi deželami, ki so v podobnem socialnem in ekonomskem položaju. Potemtakem lahko domnevamo, da bi večja demokratizacija omogočila intenzivnejše integrativne procese. Ta ugotovitev je zlasti pomembna za samoupravljanje. Na področju samoupravljanja opažamo, kljub petnajstletnemu obstoju te institucije in kljub močni razvejanosti organov, sorazmerno nizko stopnjo participiranja. Menim, da je relativno nizka stopnja participiranja posledica nerazvite negativne participacije (kritike). Še več, v sedanjih okoliščinah je najbrž razvijanje negativne participacije bistveni socialnopsihološki pogoj za razvoj pozitivne participacije.

Oblike:

Oblike razreševanja konfliktov so zelo heterogene. Tu želim omeniti samo tri osnovne: nasilna, tehnokratska in demokratična. Nasilna oblika razreševanja konfliktov je v odstranjevanju konflikta z likvidacijo enega od partnerjev, ki je v konfliktu. Značilna je za revolucionarno in totalitarno bivanje oziroma družbo. V obeh primerih gre za monolitno strukturo, razlika je le v tem, da gre v prvem primeru za odstranitev resničnega nasprotnika, v drugem primeru pa za likvidacijo pripadnikov istega gibanja s tem, da se te proglasi za nasprotnike.

Tehnokratska oblika razreševanja konfliktov je v odstranjevanju konfliktov z boljšim funkcioniranjem celote. Personalni in socialni konflikti naj bi se reševali tehnično. Gre torej za posredovano, vendar še vedno avtoritativno odstranjevanje konfliktov. Konflikti se sicer ne razrešujejo niti dušijo, ampak transformirajo v nadosebne. V sodobni industrijski družbi je ta način razreševanja konfliktov najpogostejši.

Demokratični način razreševanja konfliktov temelji na legalizaciji in eksplikaciji konflikta. Razsodnik konflikta ni nadrejena socialna skupina, ki avtoritativno deli pravico, ampak širša, prirejena socialna skupnost, ki jo običajno imenujemo javnost. V tem primeru gre praviloma za razreševanje konfliktov. Uveljavlja se v organskih strukturah, katerih razvoj temelji na medsebojni korekciji delov ene in iste celote.

Za našo družbo je značilen prehod iz monolitne v organsko družbo. Zaradi tega je tudi razumljivo prevladovanje tehnokratskih oblik razreševanja konfliktov. Vendar je ta oblika v nasprotju s proklamiranim načelom usklajevanja splošnih, posebnih in posamičnih interesov, prav tako pa je tudi v nasprotju z institucijo samoupravljanja. Ohranjanje tehnokratskega načina reševanja protislovij pomeni marginalizacijo socialnih procesov znotraj samoupravne strukture, nerazvito socialno kontrolo, širok manevrski prostor za neodgovorne zlorabe (ki se ob nizki socialni kontroli in stopnjevani decentralizaciji nenehno povečujejo) ter kopičenje konfliktov na višjih družbenih ravneh.

Raven:

Tretji problem, ki se pojavlja v zvezi z "institucionalizacijo opozicionalnih tenzij", je nivo institucionalizacije konfliktov. Dosedanja polemika je hudo poenostavila to vprašanje. Vse interpretacije so se zreducirale na trditve, da sem se s tezo o "insti-

tucionalizaciji opozicionalnih tenzij" zavzemal za večstrankarski parlamentarni sistem, za buržuazno demokracijo in s tem implicite tudi za likvidacijo obstoječe družbene strukture. Čeprav je iz moje dosedanje publicistične dejavnosti razvidno, da sem nelastniško in brezrazredno družbo povezoval z nujnostjo odmiranja države in z nastajanjem brezpartijske strukture družbe, v kateri so nosilci političnega življenja družbeno politične organizacije, se mi zdi za nadaljnje razpravljanje nujno, da nakažem nekaj osnovnih premis, iz katerih izhaja inkriminirana teza.

Predvsem izhajam iz splošnih značilnosti socialnih procesov v sodobnih družbah. Zanje je značilna nenehna totalizacija, univerzalizacija komunikativnih procesov in intenzivno stopnjevanje integrativnih procesov. Družbene strukture z ekskluzivnimi in avtonomnimi socialnimi skupinami se postopoma spreminjajo v inkluzivne in visoko integrirane celote. Razredne distance se zmanjšujejo, razredni konflikti pa dezideologizirajo. Povečuje se socialna inkluzivnost.

Zaradi višje integriranosti civilne družbe upada avtonomnost politične sfere. Politična praksa je vse manj izraz ekskluzivnih interesov posebne socialne skupine in vse bolj izraz kompromisnih rešitev med različnimi posebnimi interesi. Na ta način postaja politika vse bolj "konformistična" do družbe kot celote in v tem je najbrž svojevrstna oblika "odmiranja" klasične *razredne* države.

Podoben konformizem opažamo tudi v sindikalnem gibanju. Sindikati ne nastopajo proti družbi kot celoti, ampak skušajo preko angažiranja javnosti in s podporo države uveljavljati pravice delavcev. Večpartijski sistemi tendirajo k dvopartijskim sistemom, dvopartijski sistemi pa vse pogosteje oblikujejo vladne koalicije, ki vse bolj zbližujejo politične programe. Kadar pride do izmenjave partij na oblasti, opažamo, da prevladuje kontinuiteta politik nad diskontinuiteto.

Če je za socialno in ekonomsko nerazvito družbo značilna predvsem institucionalna integracija družbe, bo za razvitejšo po vsej verjetnosti značilna socialna integracija. Čeprav se bo še naprej stopnjevala socialna in ekonomska diferenciacija, bodo zaradi visoke totalizacije v ospredju globalni problemi in ne konflikti med posameznimi socialnimi sloji. S te perspektive večpartijski parlamentarizem ne bo imel nobenega smisla, saj bo ostal brez ustrezne socialne baze; brez nje pa je lahko le dekorativni element demokracije. V visoko integrirani družbi lahko pomeni večstrankarski sistem le dialog na vrhu, ne omogoča pa globalne demokratizacije družbe.

Družbeno politične organizacije bodo v teh razmerah "jeziček na tehtnici". Če bodo ostale transmisija oblasti, bodo instrument dodatnega, neformalnega oblastniškega pritiska in s tem odločilni faktor birokratizacije naše družbe. Če pa se bodo v razmerju do oblasti avtonomizirale, če bodo postale javne tribune, bodo preko javnih medijev krepile feed back in stopnjevale demokratični pritisk od spodaj navzgor. S tem bodo tudi pospešile uresničevanje samoupravljanja, hkrati pa bodo katalizator v konfliktu med oblastjo in samoupravljanjem. Na ta način bodo delovale k poliarhičnemu ravnotežju moči med državo in samoupravljanjem.

Da pa bi družbenopolitične organizacije to vlogo izoblikovale, je nujno, da postopoma preidejo na samofinanciranje iz članarin, da deprofesionalizirajo svoja vodstva, in da znotraj svojih organizacij odpravijo avtoritativno ter birokratsko prakso.

Če pa bi družbenopolitične organizacije ostale zgolj transmisije oblasti ali pa bi se avtonomizirale do tiste stopnje, da bi postala država in samoupravljanje samo transmisija družbenopolitičnih organizacij, bi se s tem izoblikoval tipični model brezkonfliktne integracije, torej visoko integrirana in obenem nedemokratska, zato pa labilna in inertna družba. Labilnost takšne družbe bi bila toliko večja, ker bi bil center oblasti v rokah nelegitimnih vrhov družbenopolitičnih organizacij.

5. Stanovnikov reificirani marksizem

Stanovnikova kritika je osredotočena na mojo izhodiščno trditev, da je delavec do svoje delovne organizacije hkrati v delničarskem in mezdnem odnosu. Mojo izhodiščno tezo je vzel za arhimedovo točko celotnega izvajanja, zato je tudi menil, da bo z znanstveno kritiko tega izhodišča demantiral celotni prispevek.

Metoda njegove kritike temelji na dokazovanju absolutne razlike med delničarjem in samoupravljavcem ter med mezdnim delavcem in samoupravljavcem. Pri tem je moja teza o *dejanskem* statusu delničarja in mezdnega delavca skušal ovreči z ustavno normirano vlogo samoupravljavca. S tem je prenesel razpravljanje o realnem socialnem statusu delavca na normativno področje in z *normativnega vidika* usmeril kritiko na moje teze, ki se nanašajo na *socialno realiteto*, ne pa na normativno idealiteto. Ko je apliciral normativni vidik na mojo tezo, je ugotovil, da sem do znanosti zagrešil dvakrat po sedem naglavnih grehov. Rezultat njegove kritične analize je bila sklepna ugotovitev, po kateri se idealni status samoupravljavca bistveno razlikuje od realnega ekonomskega statusa delničarja in tudi od realnega ekonomskega statusa mezdnega delavca. Čeprav se s tem lahko strinjam, pa vendarle vidim pomanjkljivost v tem, da *Stanovnik ne obravnava tudi realnega socialnega statusa delavca v danem socialnem kontekstu* in ne kaže prav nobenega interesa za vprašanje, ali je delavec že samoupravljavec? In če ni, kakšen je tedaj njegov *dejanski* socialni status?

Ker menim, da razpravljanje o normativnem statusu samoupravljavca s sprejetjem nove ustave ni več aktualno, bom posamezne Stanovnikove trditve soočil s problemi, ki zadevajo dejanski socialni status delavca v naši družbi. S tem želim vrniti razpravo na raven, na kateri sem jo tudi začel.

Stanovnik navaja naslednje razlike med delničarjem in samoupravljavcem:

1. Samoupravljavec ni solastnik kapitala, medtem ko je za delničarja to poglavitno. Moje vprašanje. Če upoštevamo, da v našem delitvenem sistemu ne razlikujemo med dohodkom in dobičkom, če delavec participira na razliki med lastno in prodajno ceno proizvoda, ali tedaj še lahko rečemo, da s tem ne reproducira tudi lastniških razmerij?
2. Upravne in dohodkovne pravice samoupravljavca niso utemeljene s kapitalom, marveč z delom. Vprašanje: Kakšne so možnosti za uveljavljanje pravic, ki izvirajo iz dela, če upoštevamo dejstvo, da v večini naših podjetij prevladuje oligarhijska struktura oblasti, da je sankcijska politika punitivna do delavcev in benevolentna do vodilnih?

3. Samoupravljalci so vsi brez razlike enakopravni, medtem ko delničarji principialno niso. Vprašanje: Ali lahko govorimo o principialni enakopravnosti samoupravljalcev zaradi obstoječe delitve umskega in fizičnega dela, zaradi dejstva, da imamo v podjetjih specializirane vodstvene službe in dejstva, da je možnost soodločanja vezana na hierarhično kvalifikacijsko lestvico? Ali tedaj lahko govorimo o *dejanski* enakopravnosti samoupravljalcev? Ali pa bi morali govoriti le o *normativni* enakopravnosti samoupravljalcev? Kar zadeva dejansko enakopravnost ponavljam vprašanje pod točko 2.

4. Delničarski dohodek - dividenda - je odvisen predvsem od finančne manipulacije velikih delničarjev in menedžerjev, medtem ko je dohodek samoupravljalcev odvisen od poslovnega uspeha podjetja. Vprašanje: Ali imamo lahko naše podjetje za avtonomno poslovno enoto spričo dejstva, da so delovne organizacije leta 1963 razpolagale v Jugoslaviji le z 15,9% presežne vrednosti, da je imel do tega leta zvezni investicijski fond več investicijskih sredstev kot 20.000 gospodarskih podjetij? Ali v tem primeru še lahko govorimo, da je bil dohodek samoupravljalcev odvisen od poslovnega uspeha podjetij?

5. Delničarja zanima samo dohodek, ne pa podjetje, medtem ko samoupravljalcev živi in dela s podjetjem in v podjetju. Vprašanje je: Kakšna je razlika med delničarjem in samoupravljalcem, če upoštevamo, npr. da jih je od več kot 5.000 anketiranih delavcev v industriji vedelo samo 24%, kakšen je približno investicijski plan v njihovem podjetju, če je samo 8% od teh delavcev menilo, da bi bilo treba več sredstev porabiti za investicije in če upoštevamo, da je 30-50% letna fluktuacija običajna za naše podjetja?

6. Delničar principialno ne sodeluje v proizvodnem procesu, ampak izključno pasivno participira v delitvi presežne vrednosti, medtem ko samoupravljalcev sam ustvarja to vrednost. Vprašanje: Če samoupravljalcev participira tudi na dobičku, če njegov dohodek ni odvisen samo od delovnega, ampak od celotnega poslovnega uspeha podjetja, v katerega so lahko vključene tudi različne rente, ali tedaj lahko govorimo, da je presežna vrednost, na kateri participira, izključno rezultat njegovega dela?

7. Delničar vsak trenutek s posredovanjem borze trguje s svojimi pravicami, medtem ko so pravice samoupravljalca neprenosljive in vezane izključno na proizvajalca samega. Pripomba: medtem ko so pravice delničarja vezane na kapital, so pravice delavca vezane na njegovo delovno mesto, ne pa na njegovo osebo. Če menja delovno mesto, potem seveda tudi "trguje s samoupravnimi pravicami".

Stanovnikov osnovni namen je v tem, da bi definiral razliko med mezdnim delavcem in samoupravljalcem kot izključno ekonomsko distinkcijo. V tem je njegova metoda redukcije na čisto ekonomsko analizo v osnovi nasprotna Marxovi metodi, ki je skušala čisto ekonomske zakonitosti prikazati v realnem socialnem kontekstu in s tem odpraviti "cinizem politične ekonomije".

Redukcija na čisto ekonomske definicije privede Stanovnika do tega, da skuša razliko med mezdnim delavcem in samoupravljalcem definirati izključno v odnosu do tržišča. V zvezi s tem pravi: "Bistvo meznega odnosa ni v avtoritativni kapitalistični organizaciji oziroma delitvi dela, temveč v spreminjanju delovne sile v blago. "...". Delovna sila pa ni več blago takrat, ko se cena za njeno uporabo ne pla-

čuje v smislu zakona o ponudbi in povpraševanju in neodvisno od rezultatov njenega funkcioniranja in ko se cena za delo plačuje bolj ali manj odvisno od realizacije proizvodov dela na tržišču. "... Bistvo mezdnih odnosov sploh ni v "avtoritativni" oziroma "hierarhični" organizaciji dela. Organizacija dela je posledica določenih družbenih, ekonomskih in tehničnih vplivov".

Iz navedenih citatov je razvidno, da je Stanovnik najprej zamenjal vzrok s posledico. S tem ko je izjavil, da bistvo meznega odnosa ni v avtoritativni organizaciji in delitvi dela, je izključil socialno dimenzijo obravnavanega problema. S tem je vnaprej izključil kakršnokoli sociološko eksplikacijo meznega delavca in svojo razlago obsodil na tавтоloško ekonomsko dokazovanje, ki teče v naslednjem zaporedju: bistvo meznega odnosa je v tem, da se delovna sila spreminja v blago; delovna sila se spreminja v blago zaradi tega, ker se plačuje neodvisno od realizacije proizvodov na tržišču, ker izhaja cena delovne sile iz njene uporabe, ne pa iz proizvodov dela. Vse to pa je mogoče, ker se kot lastnik proizvoda pojavlja na trgu lastnik kapitala, ne pa proizvajalec itd.

V svojem prizadevanju po čisto ekonomskih definicijah je šel Stanovnik tako daleč, da je skušal celo lastniško razmerje razložiti z relacijo delovne sile do tržišča in je zato opustil bistveno definicijo meznega delavca kot tistega, ki ne poseduje ničesar razen svoje delovne sile. Namesto tega pa je dal dokaj problematično definicijo *nemezdnih odnosov*. Najprej pravi, da delovna sila ni več blago, ko se cena za njeno uporabo ne plačuje v skladu z zakonom o ponudbi in povpraševanju. Vprašanje, ki se v zvezi s to trditvijo postavlja, pa je v tem, ali je cena, formirana na osnovi ponudbe in povpraševanja, sploh bistvena značilnost mezde. Marx meni, da ponudba in povpraševanje ne moreta razložiti formiranja mezde, zakaj, kadar sta ponudba in povpraševanje v razvnotežju, pridemo do "naravne cene dela", prav ta pa je tisti problem, ki ga je treba raziskati. Odgovore seveda ni mogoče iskati znotraj ekonomije. Drugi pogoj za ukinjanje meznih odnosov je po Stanovnikovem mnenju v tem, da se cena delovne sile ne formira neodvisno od rezultatov njenega funkcioniranja. Vprašanje, ki se v zvezi s tem postavlja, je: Ali nagrajevanje po učinku (profitsharing), ki ga pogosto najdemo v kapitalističnih podjetjih, ne postavlja ceno delovne sile v odvisnost od rezultatov njenega funkcioniranja in, ali bi morali potem v tem primeru govoriti o ukinjanju meznih odnosov?

Tretja značilnost nemezdnih odnosov naj bi bila po Stanovniku v tem, da se cena za delo formira na osnovi tržne realizacije proizvodov. Če sta bili prvi dve značilnosti nebistveni in izvedeni, je tretja značilnost nemezdnih odnosov osrednjega pomena, zato se moramo z njo tudi podrobneje ukvarjati.

Prvo vprašanje, ki se zastavlja, je v tem, ali je mogoče oziroma pod kakšnimi pogoji je mogoče realizirati delitev dohodka po delu odvisno od tržne realizacije izdelkov? Ali je resnična vrednost enaka menjalni vrednosti? Če je enaka, ali je enaka samo na globalnem nivoju ali tudi na individualnem? Kaj to pomeni za delitev osebnih dohodkov? Ali je v tržni ceni izdelka samo tisti del presežne vrednosti, ki jo je delavec vložil s svojim delom? Ali je torej presežna vrednost enaka količini družbeno potrebnega dela, ki jo je delavec vložil v izdelek?

Menim, da je na ta vprašanja zelo težko odgovoriti pozitivno. Če še tako idealiziramo funkcioniranje tržišča v naši družbi, se mi zdi, da si nihče ne bo upal posta-

viti enačaja med ustvarjeno in prometno vrednostjo, med presežno vrednostjo in količino družbeno potrebnega dela itd. To dejstvo seveda ni razlog za odpravo sistema, je pa razlog za skeptični odnos do apologetičnega zatrjevanja, da smo z delitvijo, ki temelji na tržni realizaciji izdelkov, uresničili tudi že samo delitev po delu. Če upoštevamo, da imamo kot dežela v razvoju sektorsko zelo asinhrono gospodarstvo, ki ne omogoča hitrega pretoka "kapitala" iz ene panoge v drugo, iz enega področja družbene prakse v drugo in s tem tudi ne omogoča hitre izravnave "profitne stopnje" v splošno povprečno profitno mero, če upoštevamo, da je večji del cen direktno ali indirektno določen itd., tedaj smo prisiljeni ugotoviti, da so razlike med ustvarjeno vrednostjo in prometno vrednostjo še vedno prisotne. Potemtakem smo še daleč od tistega kar Stanovnik proglašaja za dano dejstvo - namreč, da smo ustvarili takšno tržišče, ki omogoča delitev po delu.

Toda tudi če bi imeli takšno tržišče, ostane še vedno vprašanje, ali delavcu pripada celotna razlika od lastne cene, ki nastaja, potem ko odštejemo vse proizvodne stroške (brez mezde) in tržne cene izdelka? Ali je v tej razliki zajeta tista količina družbeno potrebnega dela, ki jo je delavec s svojim osebnim delom ustvaril? In tudi v primeru, ko bi lahko na to vprašanje odgovorili pozitivno, ostane še vedno vprašanje, ali mu presežna vrednost v celoti pripada? Upoštevati moramo, da je v tej količini družbeno potrebnega dela - tudi če je rezultat individualnega dela - vsebovano akumulirano delovno iskustvo, ki ni samo osebni produkt delavca. Upoštevati moramo, da je delavec sam produkt družbe in zaradi tega ne more nastopati kot izključni lastnik ustvarjene vrednosti. Kdor se postavlja na to stališče, ta sicer lahko zanika kapitalizem, ne zanika pa lastništva, saj deklarira pravico prilaščanja proizvodov dela po delavcu. Namesto ekskluzivne privatne lastnine postulara neekskluzivno prostotuirano obče lastništvo (Marx) s tem, ko priznava proizvajalčevo lastniško pravico na izdelke, ki jih je proizvedel.

Stanovnik te pravice ne deklarira eksplicite, zato pa je toliko bolj očitno, da nemezdne odnose po tihem gradi prav na tem obratu delavca iz nelastnika v lastnika lastnega proizvoda. V ilustracijo naj navedem naslednji Stanovnikov citat: "Realizacija dobička je torej mogoča samo pod pogojem, če se kot lastnik proizvoda pojavi na tržišču lastnik kapitala, ki je financiral delovni proces, ne pa proizvajalec, ki je izdelek s svojim delom napravil" (podč. V. R.). Kaj tedaj pomeni ukinitvev mezdnih razmerij? Morda to, da bo postal delavec lastnik dela in ne bo več samo lastnik svoje delovne sile? Da bo delavec zamenjal kapitalista pri prilaščanju izdelkov, ki so nastali na podlagi družbenega procesa dela? Kaj bi tedaj pomenila ukinitvev mezdnih odnosov? Konstituiranje nelastniške družbe ali pa le ukinitvev privatnolastniške družbe in konstituiranje "splošnega privatnega lastništva" (Marx). Da ne bo nepotrebne polemike, ne nasprotujem delitvi po delu, menim pa, da delitev po delu ni realizirana preprosto s tem, da delavec dobi v obliki osebnega dohodka presežno vrednost, ki izhaja iz tržne realizacije njegovih proizvodov. Prav tako ne nasprotujem individualizaciji dohodkov, menim pa, da se proizvodi družbenega procesa dela ne morejo prisvajati na individualen "zaseben" način.

Predpostavimo, da so vsi omenjeni problemi rešeni in da smo realizirali delitev dohodkov po delu. Nastaja vprašanje, ali smo s tem tudi že rešili probleme, ki jih običajno označujemo z osvoboditvijo mezdne delavca? Ali smo z delitvijo po

delu tudi že rešili problem osvoboditve dela? Iz vseh Stanovnikovih izvajanj sledi, da je treba na zgornja vprašanja odgovoriti pritrnilno. Ampak kaj to v resnici pomeni? Ali ne pomeni, da se je s tem Stanovnik deklariral za tipičnega predstavnika takoimenovanega reificiranega marksizma, ki reducira človekovo osvobajanje na ekonomsko "osvoboditev"? Ali ne reducira problem osvoboditve dela na problem delitve dohodka po delu in ali ne reducira ukinjanje mezdnih odnosov na prilaščanje proizvodov po delavcu in ne več po kapitalistu? Da ne bo nepotrebne polemike, če nasprotujem redukciji človekove osvoboditve na ekonomsko osvobajanje, s tem seveda ne trdim, da je mogoča osvoboditev človeka brez ekonomske osvoboditve, ampak menim, da ekonomsko osvobajanje ni mogoče brez političnega in socialnega osvobajanja. Reificiranemu marksizmu nasprotujem, ker menim, da de facto ne more pomeniti nič drugega kot večji kos kruha, ne pa tudi večji kos svobode.

Stanovnikova težnja po redukciji mezdnih odnosov na probleme privzajanja proizvodov dela pa je tako dosledna, da zanika kakršnokoli zvezo med avtoritativno oziroma hierarhično organizacijo dela in mezdniimi odnosi. Ali naj to pomeni, da lahko obstojijo nemezdni odnosi tudi v razmerah, kjer je delavec obsojen na golo izvajanje delovnih nalogov s strani nadrejenih organov, kjer se lahko delavcu brez njegovega pristanka in brez dogovora z njim dodeli takšno ali drugačno delo? Ali naj to pomeni, da je lahko oblast v podjetju centralizirana na vrhu in da delavci nimajo vpliva na dogajanje v podjetju, kljub temu pa so mezdni odnosi ukinjeni, ker je realizirana nova delitev dohodka po delu? Kljub temu, da so vprašanja očitno absurdna, pa Stanovnik na njih pozitivno odgovarja. Po njegovem mnenju so se pri nas sicer ohranile "nekatere poteze hierarhične organizacije dela", vendar zaradi tega še ne moremo trditi, da ima delavec v našem sistemu mezdni status. Delitev po delu je ukinila delovno silo kot blago in s tem tudi mezdna razmerja!

Čeprav je takšna trditev absurdna, predpostavimo njeno veljavnost. Postavimo se na stališče, da je naš delavec nemezdni delavec zaradi tega, ker smo realizirali delitev dohodkov po delu. *Toda, ali je nemezdni delavec že tudi samoupravljevec* ali pa so za samoupravljavca značilne še neke druge statusne značilnosti? Pred tem vprašanjem je moral popustiti tudi Stanovnikov rigorozni ekonomizem.

V svojo definicijo razlike med mezdnim delavcem in samoupravljalcem je vnesel poleg dehodkovnega kriterija tudi kriterij aktivnosti - torej neekonomski kriterij. Zapisal je, da se samoupravljelec od mezdnega delavca ne razlikuje samo po tem, da je nagrajevan po delu, ampak tudi po tem, da aktivno odloča o delitvi, po tem, da je aktiven do procesa tržne realizacije proizvodnje, po tem, da nosi poglavitno odgovornost in riziko za poslovne odločitve in da soodloča v evoluciji organizacije dela in proizvodjalnih sredstev. Pri tem pa se Stanovnik ne sprašuje, ali je takšna aktivnost sploh mogoča zaradi obstoja hierarhične organizacije in delitve dela? Ali je aktivnost sploh mogoča, če ne obstaja v delovni organizaciji sodelovanje, ampak hierarhično podrejanje.

Empirične ugotovitve kažejo, da je stopnja participacije delavcev v naši družbi še vedno zelo nizka. Nizka je zaradi tega, ker je vse doslej obstojal zelo majhen del presežne vrednosti, o kateri je lahko odločalo podjetje. Prav tako je participacija nizka pri določanju meril za osebne dohodke. V nedavni anketi, ki je zajela vzorec

5000 zaposlenih, jih je samo 22% izjavilo, da sodelujejo pri določanju meril za osebne dohodke. Nekoliko več jih sodeluje pri organizaciji dela v osnovni organizacijski enoti (47% anketiranih delavcev je izjavilo, da občasno sodelujejo pri organizaciji dela). Aktivno sodelovanje pri tržni realizaciji proizvodnje je stvar strokovnih služb in samoupravnih organov na nivoju podjetja, tako da je mogoč le zelo posreden vpliv delavcev in še to le v primerih, ko samoupravni organi niso odtujeni od delovnega kolektiva. Vpliv delavcev na kadrovanje je prav tako minimalen, saj so raziskave pokazale, da so v novih statutih delovnih organizacij vse funkcije kadrovanja v rokah samoupravnih organov na nivoju podjetja.

Že na osnovi teh ugotovitev lahko rečemo, da delavci niso realizirali statusa samoupravljalca. Ta ugotovitev seveda ni nič usodnega. Nesprejemljiva je le za apologete, ki vztrajajo na istovetenju idealnega normativnega z realnim dejanskim stanjem, se pravi, na enačenju idealnega z realnim. Ker pa nas zanima *dejanski* socialni status delavca, moramo Stanovniku postaviti naslednje vprašanje: *Kakšen je socialni status delavca v danih okoliščinah, če trdimo, da delavec ni več mezdni delavec niti delničar, hkrati pa ugotavljamo, da še ni samoupravljalcev?* Brez odgovora na to vprašanje, si ne znam predstavljati konstruktivne in za stvarno dogajanje koristne razprave.

6. Socializacija plana in trga

Krivic mi po nepotrebem očita težnjo po odpravi "blagovno tržnih odnosov in planiranja", po nepotrebem zato, ker v svojih tezah eksplicite govorim o "ukinjnanju *kapitalističnih* elementov trga in *birokratskih* elementov plana". Z vidika nadaljnjega razvoja samoupravljanja so takšna prizadevanja neizogibna, niti avtoritativno planiranje niti stihijnost trga ne omogočata uveljavljanja *so-delo-va-nja*, na katerem temelji samoupravljanje.

Z vidika osnovnega izhodišča, ki ga opisujem v tem članku, pa je razvidno, da so *birokratski elementi plana ovira oblikovanju demokratične družbe*. Izgleda, da prvi del ugotovitve ni sporen, je pa sporna trditev, ki se nanaša na dezintegrativno funkcijo tržne stihije. Morda bo moja misel sprejemljivejša, če jo podkrepim s podobno Marxovo mislijo: "Socialna moč t.j. nakopičena proizvodna sila, ki nastaja z vzajemnim učinkovanjem različnih posameznikov, pogojenih z delitvijo dela se tem posameznikom prikazuje, *ker to vzajemno učinkovanje ni prostovoljno, ampak stihijno*, ne kot njihova lastna združena moč, ampak kot tuja izven njih obstoječa sila..." V istem spisu, iz katerega je vzeta gornji citat (Nemška ideologija), se obravnava stihijnost kot nemožnost socialne integracije, kot osnova tiste "osebne svobode", ki temelji na igri naključij znotraj dane družbe; ta ni nič drugega kot reificirana svoboda, podvržena zakonom predmetnega sveta. Nasproti tej obliki ekonomske svobode postavlja Marx *socialno*, svobodo temelječo na socialni integraciji in na možnosti, da ljudje ne producirajo samo predmetov, ampak tudi ljudem ustrezne oblike sodelovanja.

Potemtakem je stihijnost trga prav tako ovira demokratični integraciji kot avtoritativno planiranje. Negacija tržne stihije ni mogoča drugače kot s "subjektivizaci-

jo reificiranega tržišča", to pomeni, da tržišče ne mora biti več prepuščeno tržnim avtomatizmom, ampak mora biti socialno regulirano.

Zakaj pa naj bi sleherna socialna regulacija tržišča pomenila družbeno intervencijo, ki rehabilitira oblastniške funkcije ter omejuje samoupravne pravice (Krivic), mi pri najboljši volji ni jasno. Upam, da Krivic ne omejuje socialne regulacije samo na dve možni obliki: na stihijno in na avtoritativno. Če bi bilo to res, potem bi bila razumljiva njegova dilema, kdor zavrača stihijo, ipso facto rehabilitira avtoritativnost in obratno.

Čeprav je za *lastniško* družbo dilema, ali stihija ali avtoriteta *neizogibna*, je za *nelastniško* družbo nujno preseganje te dileme, če nočemo nominalno nelastništvo zlorabiti za neformalno in prikrito funkcionalno reprodukcijo lastniških odnosov. Kakšno naj bo nestihijno tržišče, najbrž še nikomur ni povsem jasno, jasno pa je, da je socialna regulacija tržišča ena od možnih in celo nujnih oblik regulacije v nelastniški družbi. Možne in celo nujne so socialne oblike ekonomske regulacije in ne samo ekonomske. Medtem ko privatni lastnik ne odgovarja pred javnostjo za manipuliranje s svojo lastnino, medtem ko s svojo lastnino poljubno razpolaga in je zaradi tega njegovo neustrezno upravljanje lahko samo posredno in post festum sankcionirano, pa je upravljanje v nelastniški družbi podvrženo javni odgovornosti, kritiki in kontroli. V tem je tudi bistvena recionalizacija nelastniške družbe, saj je v njej mogoča *preventivna kontrola* in preventivna *sankcijska politika*. Preprosto povedano, v lastniški družbi je neustrezno upravljanje mogoče preprečiti s prisilno upravo nad delovnim kolektivom, z zamenjavo vodilnih oseb in s tem preprečiti stečaj celotne delovne organizacije.

Menim, da nas je slepa vera v učinkovitost ekonomskih avtomatizmov pripeljala do tega, da je količina socialne kontrole v podjetjih in zavodih izrazito upadla. Z decentralizacijo in deetatizacijo se je zmanjševal pritisk od zgoraj, ni pa se razvil demokratični pritisk od spodaj. Nastaja socialni vakum, v katerem se razrašča samovolja in neodgovornost posameznikov in posameznih socialnih skupin. Ekonomsko sankcioniranje je izostalo, kar je tudi razumljivo za nelastniško družbo.

Izhod iz situacije je najbrž samo v intenziviranju demokratičnega "pritiska"; *v možnosti javne kontrole in demokratičnega sankcioniranja*. Dokler delovni kolektivi ne bodo imeli tiste socialne moči, da bodo lahko *kontinuirano spremljali* delo nadrejenih in *nepopustljivo sankcionirali njihove napake* (notranja kontrola), vse dotlej zgolj ekonomski instrumenti ne bodo mogli sanirati našega gospodarstva.

POSTSCRIPTUM

Postulirani ideal visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe, ki sem ga postavil v izhodišče svojega plemičnega spisa, je danes prav tako aktualen, kot je bil pred štirimi desetletji. Dezorganizacija postsocialističnih družb, ki jo spremljamo v zadnjem desetletju, je pravzaprav eksperimentalna potrditev tiste teze, ki pravi, da "niti liberalni niti totalitarni sistem ne moreta ustvariti visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe". Liberalni sistemi generirajo anarhoidne družbe zaradi visoke avtonomije lokalnih akterjev in nizke koordinacije med njimi,

totalitarni sistemi pa generirajo omrtvičene družbe, v katerih je prisotno pomanjkanje bazične iniciative lokalnih akterjev.

Na podoben način opisuje Marcella Ray (2003) družbene procese v ZDA. Za to družbo je po njenem mnenju značilen nekakšen izmenični tok med "agregativnimi in integrativnimi" procesi. Agregativni procesi potekajo v znamenju "rahljanja in inoviranja", integrativni procesi pa v znamenju "zategovanja in normativnega nadzora". Ciklične menjave obeh nasprotnih tokov omogočajo sistemsko ravnotežje in družbeno reprodukcijo.

Zgoraj omenjeni model visoko integrirane in visoko demokratizirane družbe je tudi arhimedova točka Giddensove Tretje poti (Giddens, 1998). Tretja pot je pravzaprav negativno opredeljena s tem, ko odklanja tako liberalni kapitalizem kot tudi nedemokratični model realnega socializma. Pove nam, da poteka pot v prihodnost med Scilo in Karibdo, se pravi v smeri postkapitalizma in postsocializma, ne pa v znamenju vračanja v liberalni kapitalizem.

Slovenija je prišla pred štirimi desetletji najdlje po tej Tretji poti, saj je tedanji režim vseboval tako elemente mikro demokracije kot tudi elemente makro integracije. Bil je sinkrezija družbene lastnine in partitokratske politike na eni strani ter regulacije in samoupravnega egalitarizma na drugi. Razumljivo je, da je bil tako heterogen sistem obremenjen z izredno veliko količino protislovij in pritiskov, o čemer priča tudi moj polemični spis. Jasno je, da bi bil tedaj družbeni razvoj zagotovljen le v primeru, če bi se nakopičena protislovja organizirano razreševala z "institucionalizacijo opozicionalnih tenzij" in ne z nenehnim voluntarističnim reorganiziranjem institucionalne strukture, ki ga je izvajala politična elita, ne da bi pri tem skrbno analizirala neskladja med družbenimi procesi in institucionalnimi strukturami.

Kot vemo, je politika ubrala prav nasprotno smer, saj je po Titovem pismu leta 1972 skušala ponovno vzpostaviti dominacijo Partije in zagotoviti reintegracijo družbe na račun demokracije. Posledica je bila blokada družbenega razvoja in kopičenje latentnih konfliktov vse do konca svinčenih let po Titovi smrti.

Kasneje je prišlo tudi do "institucionalizacije opozicionalnih tenzij". Konstituiral se je partitokratski pluralizem, ki je odpravil samoupravljanje kot model organizacijske demokracije na ravni družbene mikroregulacije. Drugače rečeno, dobili smo politično demokracijo, ki temelji na vzajemni kontroli političnih elit, zgubili pa smo instrument, ki naj bi omogočal razvoj organizacijske demokracije in civilne družbe.

LITERATURA

- Drucker, Peter (1992): *The Post-Capitalist Society*, Butterworth - Heinemann, N.Y.
Giddens, Anthony (1998): *The Third Way*, Willey, N.Y.
Kardelj, Edvard (1972): Protislovja družbene lastnine v sodobni družbeni praksi, DZS, Ljubljana.
Krivic, Matevž (1964): Kriza samoupravljanja ali kriza nekega koncepta o njem, *Teorija in praksa*, leto 2, št. 6.
Listnica uredništva (1963): *Perspektive*, 36-37, Ljubljana.

- Repe, Božo (1990): *Obračun s Perspektivami*, Znanstveno publicistični center, Ljubljana.
- Ray, Marcella (2003): *An Analysis of U.S. Civil Society*, *American Sociologist*, Spring 2003, Vol. 34, Issue 1-2
- Rus, Veljko (1963): *Simbioza dela in lastništva*, *Perspektive* št. 36-37.
- Stanovnik, Janez (1963): *Simbioza pojmovne manipulacije in politične špekulacije*, *Teorija in praksa*, leto 1, št. 7-8.